

TÜRKİYE'DE TURİZMİN ULUSLARARASI TİCARET ÜZERİNDEKİ ETKİSİ: ARDL SINIR TESTİ YAKLAŞIMI

Gökhan AKAR¹

Öz

Turizm sektörü günümüzde dünyanın en hızlı büyüyen sektörlerinden biri haline gelmiştir. Sektörün gelişimiyle birlikte ülke ekonomileri üzerinde beklenen olumlu etkileri önem arz etmektedir. Bununla birlikte turizmin mal akışını teşvik edebilir bir özelliğe sahip olması ülke dış ticareti için dikkat çekmektedir. Bu çalışmanın amacı turizmin uluslararası ticaret üzerindeki etkisini analiz etmektir. Çalışmada gelen turist sayısının ihracat ve ithalat değişkenlerini üzerindeki etkisi incelenmiştir. Değişkenler Türkiye örneğinde 2012:1-2019:3 dönemine ait çeyreklik veriler kullanılarak ARDL Sınır Testi Yaklaşımı yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre uzun dönemde turizmin ithalatı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte, turizmin ihracat üzerindeki uzun dönemli etkisine dair anlamlı bir ilişki tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, İhracat, İthalat

JEL Kodları: F19

THE EFFECT OF TOURISM ON INTERNATIONAL TRADE IN TURKEY: ARDL BOUND TEST APPROACH

Abstract

Today, the tourism industry has become one of the fastest growing sectors in the world. The expected positive effects on the country's economies are important with the development of the sector. However, it is remarkable that tourism has a feature that can encourage the flow of goods for foreign trade. The aim of this study is to analyze the impact of tourism on international trade. In the study, the effect of the number of incoming tourists on export and import variables was examined. Turkey sample of the 2012: 1-2019: 3 period using quarterly data were analyzed with the help of the ARDL Bound Testing Approach. According to the results of the study, it has been determined that tourism has a significant positive effect on imports in the long term. In addition, no significant relationship has been identified in the impact of tourism on exports.

Keywords: Tourism, Export, Import

JEL Codes: F19

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi,
ORCID 0000-0001-8401-4052, gakar@kmu.edu.tr.

Başvuru Tarihi (Received): 03.03.2020 **Kabul Tarihi** (Accepted): 08.07.2020

Giriş

Dünya ekonomisinde önemi hızla artan turizm sektörü, bazı ülkeler için ekonomilerinin sürdürülebilir olması açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda turizmin gelişmesi, özellikle otel, seyahat ve tur endüstrisi, restoranlar, ulaşım gibi diğer alt sektörlerdeki faaliyetlerin genişlemesine olumlu katkı sağlamaktadır. Bu kapsamda işsizlik, sınırlı dış kaynak, ticaret dengesi ve ürün yoğunlaşması gibi sorunların yaşandığı gelişmekte olan ülkelerde sistematik bir şekilde planlanmış turizm gelişimi, ülke ekonomileri açısından önemli bir belirleyici olabilmektedir. Bu doğrultuda turizm sektöründeki ilerlemenin, özellikle istihdam ve döviz kazancı açısından ev sahibi ülke ekonomilerinde birçok olumlu etkileri görülebilmektedir (Yazdı vd., 2017: 16). Uluslararası seyahat ticari, dinlenme, macera, merak, iş, arkadaş ve akraba ziyareti, konferans, eğitim ve sağlık gibi birçok nedenle gerçekleşmektedir. Bununla birlikte liberalizasyon sonucunda ülkeler arasında malların, hizmetlerin ve insanların dolaşımı önündeki engellerin azalması, dünya turizminin ve ticaretinin ilerlemesine neden olmuştur (Gautam ve Kg, 2012). Bu bağlamda uluslararası ticaretlerini arttırarak göreceli olarak ekonomileri daha açık hale gelen ülkelerin turizm sektörleri de gelişebilmektedir. Bir ülkenin ticaretinin dışa açıklık derecesi turizmin gelişmesini etkileyen önemli bir faktör olarak kabul edilmektedir (Sun vd., 2008). Aynı zamanda bir ülkede turizm sektörünün gelişmesi de o ülkenin uluslararası ticaretinin artmasına yol açabilmektedir. Bu nedenle uluslararası ticaret ve uluslararası seyahat akışları birlikte hareket edebilmektedir (Kulendran ve Wilson, 2000).

Turizmin ekonomi üzerindeki olumlu etkileri genellikle doğrudan ve dolaylı etkilerin toplamı olan turizm çarpanı (iş ve gelir) kavramı ile ele alınmaktadır. Doğrudan etkiler turistlerin esas olarak (konaklama v.b) yaptığı harcamalardan kaynaklanan etkilerdir. Dolaylı etkiler ise yerel işletmelerin mal ve hizmet satın alması ya da sektördeki çalışanların kendi ihtiyaçlarını karşılamak için yaptığı harcamalar sonucunda ortaya çıkmaktadır. Ayrıca turizm sektörü, geniş bir girdi ağına sahip olmasından dolayı diğer sektörlerle de önemli katkı sağlamaktadır. Bu bağlamda örneğin gıda, inşaat, iletişim, elektrik, gaz, su ve kanalizasyon gibi hizmetlerin oteller ve turistik tesisler için tedarik edilmesi, birçok farklı sektör için talep oluşturarak ülke ekonomisi için önemli bir rol oynamaktadır (Ilie, 2015: 10). Bu kapsamda turizm sektörünün gelişimi olumlu dışsallıklara sahiptir. Yerel mal ve hizmetler için dış talep oluşturulmasıyla birlikte üretim standartlarının yükselmesine katkıda bulunarak, diğer sektörlerin ihracat yapmasına da olanak tanımaktadır. Bu doğrultuda turizm sektörüne yönelik yerel bir endüstrinin gelişmesi daha sonra üretilen mal ve hizmetlerin ihracatının gerçekleşmesine yol açabilmektedir (Cattaneo, 2009: 190-192). Bu bağlamda iş seyahatinde olan bir kişi, o ülkeden bir ürün satın almak veya o ülkeye bir ürün satmak amacıyla bir ülkeye gelmektedir. Bu nedenle başarılı iş gezileri ihracat ya da ithalat artışına yol açmaktadır (Kulendran ve Wilson, 2000: 1001-1003). Ayrıca turistlerin gittikleri ülkede ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik talep ettikleri ürünler içerisinde o ülkede üretilmeyen ürünlerin olması durumunda bu ürünlerin ithal edilmesi gerekmektedir. Bu durumda ithalat artışına yol açmaktadır. Bu bağlamda yüksek ticaret hacmine sahip ülkelerin turizm endüstrilerinin daha gelişmiş olması muhtemeldir. Bu doğrultuda turizm endüstrisindeki genişleme turizm mallarına olan talebi arttırdığından, ticarete genişlemeye yol açacaktır (Kadir ve Jusoff, 2010: 138).

Turizmin ülkelerin ihracatına iki yönlü etkisi olabilmektedir. İlk olarak turistlerin bir ülkeyi ziyaret etmesi sonucunda daha önceden ithalat yoluyla elde ettiği ürünleri ziyareti sırasında elde etmesi turist kabul eden ülkenin ihracatını olumsuz yönde etkileyebilir. Örneğin turistlerin birçok viski damıtma tesisini gezerek viski tadımıyla gerçekleştireceği bir İskoçya gezisi, evde viski tüketmenin yerini alabilir ve bu durum İskoçya'nın viski ihracatını olumsuz etkileyecektir. İkinci olarak turistler için, seyahatleri sırasında ziyaret ettikleri ülkelerde daha önce tükettikleri ürünler hakkında daha fazla bilgi sahibi olma imkanı ve yeni ürünleri tanıma fırsatı ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda turistlerin bu ürünlerin bazılarını kullanmaktan haz ve mutluluk duymaları aynı

ürünlerin ithalat talebini etkileyecektir (El-Sahli, 2018: 1457). Ayrıca turizm sektörü kendi başına

bir ihracat kaynağı olmasıyla birlikte yabancı tüketiciyi yerel perakendeciye veya el sanatları üreticisine getirerek diğer sektörlerdeki ihracatın artmasına katkı sağlamaktadır (Cattaneo, 2009: 190-192). Turizm bu açıdan öğrenmeyi kolaylaştırmakta ve yurtdışında ürün tanıtımı için sıçrama tahtası görevi görmektedir. Bir kaşmir kumaş türü olan pashminanın Avrupalı turistler tarafından keşfedilmesi, Nepal'ın pashmina ile ilgili ihracatının kısa sürede hızla artmasına önemli katkı sağlamıştır (Reis ve Varela, 2013). Turizm harcamalarının, ithalat üzerindeki etkisini açıklayabilmek için üç farklı neden ortaya konulmaktadır. İlk olarak turistler yabancı bir ülkeyi ziyaret ettiklerinde harcama kalıplarını kendi ülkelerinden yabancı ülkelere kaydırmaktadırlar. Bu nedenle seyahat edilen ülkede ithal mal ve hizmet tüketimi ortaya çıkmaktadır (Fry vd., 2010). İkinci olarak ev sahibi bir ülkede turizm endüstrisindeki gelişme turizm tesislerine yapılan yatırımlarla birlikte kaçınılmaz olarak ithalat talebini artıracaktır (Shan ve Wilson, 2001). Özellikle yiyecek-içecek ve konaklama sektöründe girdi niteliğindeki ürünlerin ve yatırımlar içinde önemli bir yer tutan inşaat, teçhizat, mefruşat vb. malzemeler ile bu işletmelerdeki yeni makine, know-how, donanım hizmetlerinin büyük bir kısmı ithal edilmektedir (Egeli, 1995: 235). Son olarak turizm sektörü ülke ekonomisine sağladığı döviz girişindeki katkıyla birlikte ithalat artışına yol açabilmektedir (Hernandez-Martin, 2007: 17).

Bu çalışmanın amacı turizmin uluslararası ticaret üzerinde bir etkisi olup olmadığı sorusunu cevaplandırmaktır. Bu bağlamda çalışmadaki değişkenler Türkiye örneğinde incelenmiştir. Bu tercihin nedeni Türkiye'nin turizm geliri ve turist sayısı olarak dünyada önemli bir yere sahip olmasıdır (Akar, 2019: 171-172). Bu çalışmanın yapısı şu şekildedir. İlk bölümde uluslararası ticaret ve turizm arasındaki ilişki tartışılmaktadır. İkinci bölümde konu ile ilgili literatür hakkında bilgi verilmektedir. Bölüm üçte veri seti ve model açıklanmıştır. Dördüncü bölümde verilerin analizi sunulmuştur. Son bölümde bulgular ve sonuç yer almaktadır.

1. Literatür Taraması

Ülkelerin çoğu için turizm, ekonominin dinamik ve en hızlı büyüyen sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Luzzi ve Fluckiger, 2003). Bu kapsamda turizm sektörü döviz kazandırıcı ve ekonomik büyüme üzerinde beklenen pozitif etkisiyle birlikte ülke ekonomileri için giderek daha da önemli bir sektör haline gelmektedir (Yapar Saçık vd., 2019). Bu doğrultuda literatürde, özellikle turizm ve ekonomik büyümeye ilişkisini ele alan çok sayıda çalışma bulunmasına rağmen, uluslararası ticaret ve turizm arasındaki ilişkiyi inceleyen sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalardan bazıları aşağıda gibi özetlenmiştir.

Kulendran ve Wilson (2000) tarafından yapılan çalışmada, Avustralya için uluslararası ticaret ve turizm arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşılmıştır.

Shan ve Wilson (2001) yaptıkları çalışmada, Çin için 1987:1-1998:1 dönemine ait aylık verileri kullanarak VAR modeliyle uluslararası ticaret ve uluslararası turizm arasında ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Khan vd. (2005) Singapur'a ait veriler kullanılarak yapılan çalışmada turizm ve ticaret arasındaki ilişkiyi koentegrasyon ve Granger nedensellik testi kullanarak incelemişlerdir. Ticaret ve turist gelişmelerinin incelenen zaman içinde birlikte hareket ettiği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte eşbütünleşme testi sonuçlarına göre toplam iş seyahatleri ve reel ithalat arasında koentegrasyon olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca bu 2 değişken arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Bahar ve Baldemir (2008), uluslararası ticaret ve uluslararası turizm arasındaki ilişkinin yönünü belirlemek amacıyla 1980-2005 yıllarını kapsayan dönem için Türkiye'ye ait ihracat ve turizm verilerini analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda turizmden ihracata doğru tek yönlü ve pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Wong ve Tang (2008), tarafından yapılan çalışmada Singapur için 1986-2008 dönemine ait verileri kullanarak mal ve hizmet ticaretinde dışa açıklık ve turizm arasındaki ilişkiyi Toda-Yamamoto yöntemiyle analiz etmişlerdir. Çalışmada gelen turist sayısı ve mal ticaretinde dışa açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir. Ayrıca hizmet ticaretinde dışa açıklıktan Singapur'a gelen turist sayısına doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin var olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Fischer ve Gil-Alana (2009), İspanya'ya giden Alman turistler ve Almanya'nın İspanyol şarabı ithalatı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda turizmin şarap ithalatı üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Katircioğlu (2009), Kıbrıs için turizm, ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Turizm, ticaret ve reel gelir büyümesinin eşbütünleşik olduğunu ve uluslararası ticaretteki (hem ihracat hem de ithalatta) büyümenin Kıbrıs'a gelen turist sayısındaki artışı teşvik ettiği sonucunu tespit etmiştir.

Fry vd. (2010) tarafından yapılan çalışmada Güney Afrika için panel veri analiz sonuçlarına göre turist gelişleri ve turizm arasında uzun vadeli bir ilişkinin olduğunu ve değişkenler arasında çift yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Kadir ve Jusoff (2010), Malezya ekonomisi üzerine yaptıkları çalışmada 1995-2006 dönemi için uluslararası ticaret ve uluslararası turizm gelirleri arasındaki ilişkiyi eşbütünleşme ve Granger nedensellik testi yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre ihracat, ithalat ve toplam ticaretten turizm gelirlerine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur.

Sarmidi ve Salleh (2010) tarafından yapılan çalışmada gelen turist sayısı, ithalat ve ihracat (toplam ticaret) ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Malezya ve turizm ortakları (ASEAN ülkeleri) örneğinde 1997-2007 dönemine ait verileri kullanarak ARDL yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda uzun dönemde değişkenlerin birbiriyle ilişkili olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca kısa dönemde bazı ülkeler için gelen turist sayısından toplam ticarete, Malezya içinde ticaretten gelen turist sayısına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Santana-Gallego vd. (2011), OECD ülkeleri için turizm ve ticaret arasındaki ilişkiyi dinamik heterojen panel veri analiz yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmanın elde edilen bulgulara göre ticaret ve turizm arasında kısa dönemde bir ilişki ve değişkenlerin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Surugiu ve Surugiu (2011) tarafından yapılan çalışmada 1990-2009 dönemine ait veriler yardımıyla Romanya için turizm ve ticaret açıklığı arasındaki ilişkiyi vektör hata düzeltme modelinde (VECM) birim kök, eşbütünleşme ve Granger nedensellik testini kullanarak incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda ticaret açıklığından turizm doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Gautam ve Kg (2012), tarafından yapılan çalışmada Hindistan'ın Almanya, Hollanda, İsviçre, Fransa, İtalya, ABD, İngiltere ve Kanada ile arasındaki turizm gelişleri ve ikili ticaret arasındaki ilişkiyi 1996-2008 dönemine ait verileri kullanarak Granger nedensellik testi yardımıyla incelemişlerdir. Çalışmanın sonucunda ABD, İtalya ve Kanada ülkeleri için ticaret ve turizm değişkenleri arasında çift yönlü Granger nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Lee (2012) tarafından yapılan çalışmada 1980-2007 dönemine ait veriler kullanılarak Singapur örnekleminde ihracat, ithalat, uluslararası turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi Granger nedensellik ve Sınır testi yaklaşımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucunda turizme dayalı ithalat ve ihracata dayalı turizm hipotezlerinin kısa dönemde geçerli olduğu bulgusuna ulaşmıştır.

Massidda ve Mattana (2013), İtalya için 1987:1-2009:4 dönemlerine ait turizm gelişleri, ekonomik büyüme ve ticaret değişkenleri Yapısal Vektör Hata Düzeltme (SVECM) modeli çerçevesinde araştırmışlardır. Çalışmadan elde eden bulgulara göre uzun dönemde ticaretteki büyümenin turizmi etkileyebileceği sonucuna ulaşmışlardır.

Özcan (2016) tarafından 1995-2013 dönemine ait veriler kullanılarak yapılan çalışmada, panel Granger nedensellik analizi sonucuna göre 16 Akdeniz ekonomisinin dördünde (Mısır, Yunanistan, Fas ve Tunus) ihracattan turizme doğru nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Ayrıca Arnavutluk, Fransa, İtalya ve Tunus için turizmden ihracata doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi bulgusuna ulaşırken diğer ülkeler için turizmden ihracata doğru herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Özcan ve Yorgancılar (2016) tarafından yapılan çalışmada Türkiye için 1963-2010 dönemine ait yıllık veriler yardımıyla uluslararası ticaret ve turizm arasındaki ilişkiyi Granger Nedensellik Testi ve Toda-Yamamoto yaklaşımları yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucunda toplam ticaret, ihracat ile turizm arasında iki yönlü, turizmden ithalata doğru tek yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir. Ayrıca Toda- Yamamoto testi sonucuna göre turizmden diğer değişkenlere doğru tek yönlü bir nedensellik bulgusuna ulaşmışlardır.

Tandoğan ve Genç (2016) tarafından yapılan çalışmada Türkiye için ticari açıklık ve turizm arasındaki ilişkiyi 1980-2013 dönemine ait verileri kullanarak Toda-Yamamoto nedensellik yaklaşımıyla analiz etmişlerdir. Çalışmanın sonucunda turizm ve ticari açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.

Terzi ve Tütüncü (2017) tarafından yapılan çalışmada 1985-2014 dönemine ait veriler yardımıyla Türkiye örnekleminde turizm gelirleri ve dışa açıklık arasındaki ilişkiyi S-VAR, TY-VAR ve DL-VAR nedensellik yöntemleriyle incelemiştir. Çalışmanın sonucunda dışa açıklıktan turizm gelirlerine doğru pozitif bir nedensellik ilişkisi tespit etmişlerdir.

Gövdeli (2018) tarafından yapılan çalışmada 1963-2015 dönemi için Türkiye'de turizm gelirleri ve ihracatın ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Maki eşbütünleşme ve Bootstrap nedensellik yöntemleri ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda serilerin uzun dönemde birlikte hareket edeceği ve ihracattan turizm gelirlerine doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir. Ayrıca turizmden ihracata yönelik bir nedensellik ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmıştır.

Ongan ve Göçer (2020) tarafından yapılan çalışmada ABD-Kanada ve ABD-Meksika ülke çiftleri için, uluslararası ticaret ve uluslararası turizm arasındaki ilişkiyi 1997-2017 dönemine ait verileri kullanarak eşbütünleşme ve ARDL testi yardımıyla incelemiştir. Çalışmanın sonucunda uluslararası ticaret ve turizmin birbirini teşvik edebileceği bulgusuna ulaşmışlardır.

Çalışmalarda incelenen veri seti ve ülkeler açısından sonuçlar farklılık arz etmektedir. Bu doğrultuda elde edilen sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde çalışmaların ampirik bulguları, uluslararası ticaret ve turizmin birbiriyle etkileşim içinde olabileceğini ortaya koymaktadır.

2. Veri Seti ve Yöntem

Çalışmada turizmin, dış ticaret üzerindeki uzun dönemli etkisi ARDL Sınır Testi kullanılarak araştırılmıştır. 2012/1 – 2019/3 döneminin incelendiği çalışmada, turizmi temsilen gelen turist sayısı (GELT) kullanılırken; dış ticaret, ithalat (ITH) ve ihracat (IHR) olmak üzere iki ayrı şekilde ele alınmıştır. İhracat ve ithalat verileri, çeyreklik döneme ait dolar bazındaki parasal

büyükölüklerdir. Serilerin tamamı Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) elde edilmiştir. Çalışmada kurulan iki iktisadi model şu şekildedir:

$$ITH = (GELT, IHR) \quad (1)$$

$$IHR = (GELT, ITH) \quad (2)$$

Analiz yöntemi olarak çalışmada ARDL Sınır Testi Yaklaşımı tercih edilmiştir. Seriler arasındaki olası uzun dönem ilişkilerin varlığı eş-bütünleşme testleri ile tespit edilmektedir. Fakat bir kısıt olarak eşbütünleşme testlerinin büyük kısmı serilerin aynı dereceden bütünleşik (integrated) olmalarını gerektirmektedir. Ancak ARDL modelinde serilerin aynı dereceden bütünleşik olmaları gerekmemektedir. Serilerin, iki yada daha üzerinde bir değerde bütünleşik olmamaları yeterli olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda gecikme uzunluğunun yüksek derecede belirlenmesi seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin tespitinin açıklanmasını güçleştirecektir. Bununla birlikte serilerin farklı gecikme uzunluklarında bulunmalarına imkan vermesi; kısa ve uzun dönem parametrelerini eş-anlı olarak tahmin edebilmesi gibi bazı ayrıcalıklar elde edilmesini sağlayacaktır (Pesaran vd., 2001).

Değişkenlerin analizi için, sırasıyla ITH ve IHR serilerinin bağımlı değişken olduğu iki farklı denklem oluşturulmuştur. Bu bağlamda ARDL Sınır Testi Yaklaşımı'nın uygulanabilmesi için kurulan iki ekonometrik denklem aşağıdaki gibidir:

$$\begin{aligned} \Delta ITH_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta ITH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta GELT_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta IHR_{t-i} + \theta_0 ITH_{t-1} + \theta_1 GELT_{t-1} \\ & + \theta_2 IHR_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

$$\begin{aligned} \Delta IHR_t = & \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta IHR_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta GELT_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta ITH_{t-i} + \theta_0 IHR_{t-1} + \theta_1 GELT_{t-1} \\ & + \theta_2 ITH_{t-1} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (4)$$

Denklemlerdeki IHR, ITH, GELT terimleri, yukarıda açıklanan değişkenleri ifade etmektedir. θ_0 , θ_1 ve θ_2 terimleri seriler arasındaki uzun dönem ilişkilerine ait katsayıları göstermekte iken β_i , α_i ve δ_i terimleri, seriler arasındaki kısa dönem ilişkilerine ait katsayıları ifade etmektedir. Δ birinci dereceden fark operatörü, β_0 modele ait sabit terimi, ε_t ise modelin beyaz gürültü hata terimi şeklinde açıklanmaktadır.

Seriler arasındaki kısa ve uzun dönemde ilişkilerin ARDL modeli ile analiz edilmesi için izlenilmesi gereken yol şu şekildedir. İlk olarak model tahmini yapılarak, seriler arasındaki muhtemel kısa ve uzun dönemli ilişkiler, gecikmeli serilere ait katsayıların hepsinin eş-anlı olarak sifıra eşit olması anlamına gelen H_0 hipotezinin F testi ile sorgulanmasıyla birlikte tespit edilmektedir. F testi yardımıyla seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eş-bütünleşme) olmadığını ifade eden $H_0 : \theta_0 = \theta_1 = \theta_2 = \theta_3 = 0$ hipotezine karşılık; seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin (eş-bütünleşmenin) bulunması anlamına gelen $H_1 : \theta_0 \neq \theta_1 \neq \theta_2 \neq \theta_3 \neq 0$ hipotezi test edilmektedir. Bu sınamada F istatistik değeri, Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenmiş olan alt ve üst sınır değerlerle karşılaştırılmaktadır. F istatistik değerinin üst sınırdan büyük tespit edilmesi durumunda H_1 ; alt sınırdan küçük olmasında ise H_0 hipotezi kabul edilmektedir.

Bunun yanı sıra F istatistik değerinin alt ve üst sınır arasında olması durumunda ise herhangi bir karar verilmemektedir.

H_1 hipotezinin kabul edilmesi (eş-bütünleşmenin bulunması) durumunda ise farklı model seçim kriterlerinden biri tercih edilerek, seriler için uygun gecikme dereceleri tespit edilmektedir. Uygun gecikmeli modelin ARDL (p,q,r) olduğu varsayımı altında oluşturduğumuz denklemlerde; “p” iki denklemin her birinde bağımlı değişkenlere ait gecikme uzunluğunu; “q” ve “r” ise bağımsız değişkenlere ait gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Son olarak ise tespit edilen en uygun gecikme uzunlukları kullanılarak hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir. Bu bağlamda kurduğumuz iki modele ilişkin, iki hata düzeltme denklemi aşağıdaki gibidir:

$$IHR_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta IHR_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta GELT_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta ITH_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (5)$$

$$ITH_t = \beta_0 + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta ITH_{t-i} + \sum_{i=0}^q \alpha_i \Delta GELT_{t-i} + \sum_{i=0}^r \delta_i \Delta IHR_{t-i} + \varphi ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

Denklemlerdeki β_i , α_i ve δ_i terimleri, modeli dengeye getiren dinamik katsayıları; ECM terimi hata düzeltme terimini; φ terimi ise kısa dönemde meydana gelebilecek bir şokun ardından modelin tekrar uzun dönem dengesine dönme ve ayarlanma hızını göstermektedir. Bu durumda φ katsayısının negatif olması gerekirken, istatistiksel olarak da anlamlı bir olasılık değerine sahip olması dikkat edilmesi gereken konudur.

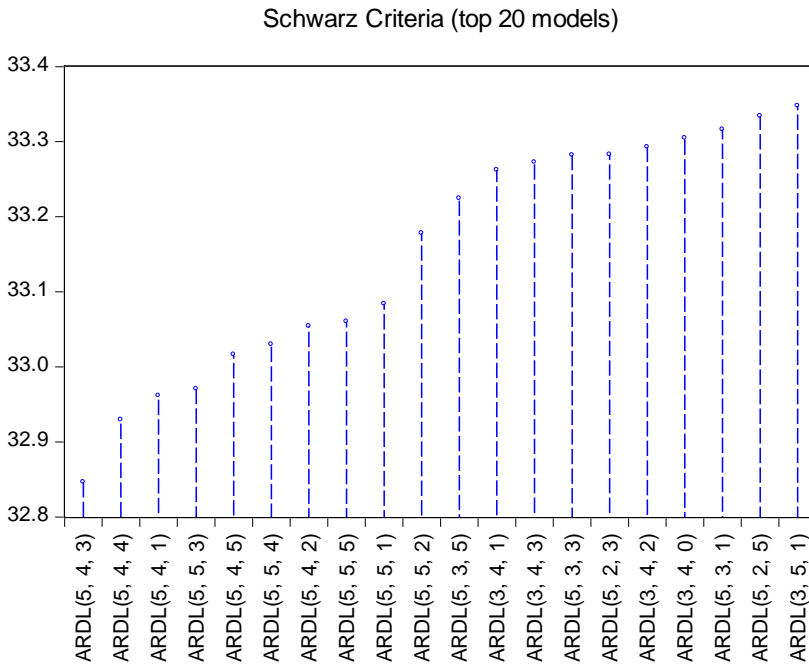
3. Analiz Sonuçları

Aşağıdaki tabloda serilere ilişkin Philips-Perron Birim Kök Testi (Phillips ve Perron,1988) sonuçları gösterilmektedir. Görüldüğü üzere GELT serinin I(0)'da ve IHR ile ITH serilerinin ise I(1)'de durağan oldukları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ARDL Sınır Testi'nin uygulanabilmesi için gerekli olan; serilerin I(0) ve I(1)'de durağan olmaları ile serilerin I(2) ve üzerindeki derecelerde durağan olmamaları koşullarının sağlandığı görülmektedir.

Tablo 1: Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Model	Test İst. (Prob.)	Eşik Değerler		
			%1	%5	%10
GELT	Sabit	-4,4299 (0,0015)	-3,6702	-2,9640	-2,6210
	Sabit, Trendli	-5,0489 (0,0016)	-4,2967	-3,5684	-3,2184
IHR	Sabit	-2,4508 (0,1372)	-3,6702	-2,9640	-2,6210
	Sabit, Trendli	-2,6196 (0,2749)	-4,2967	-3,5684	-3,2184
ΔIHR	Sabit	-9,7574 (0,0000)	-3,6793	-2,9678	-2,6230
	Sabit, Trendli	-10,0229 (0,0000)	-4,3098	-3,5742	-3,2217
ITH	Sabit	-2,2206 (0,2035)	-3,6701	-2,9640	-2,6210
	Sabit, Trendli	-2,8898 (0,1796)	-4,2967	-3,5684	-3,2184
ΔITH	Sabit	-8,0622 (0,0000)	-3,6793	-2,9678	-2,6230
	Sabit, Trendli	-7,6993 (0,0000)	-4,3098	-3,5742	-3,2217

Serilerin durağanlıkları ile ilgili sınamalarda ARDL Sınır Testinin uygun olduğu anlaşıldıktan sonra ARDL Sınır Testine ait uygulamalara geçilmiştir. İlk olarak ithalat (ITH) serisinin bağımlı ve ihracat (IHR) ile gelen turist sayısı (GELT) serilerinin ise bağımsız olduğu Model-1 için 5. gecikmeye kadar tahmin edilen 180 model içerisinde optimum modelin Schwarz kriterine göre ARDL(5,4,3) olduğu görülmüştür. Bu açıklamaya ilişkin değerler aşağıdaki grafikte gözlemlenmektedir:

Şekil 1: Model-1 İçin Schwarz Kriterine Göre En İyi 20 Model

Uygulamanın bundan sonraki kısmında sınır testi ile ilgili değerlere başvurulmuştur. Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere; çeyreklik verilerle 2012/1 – 2019/3 periyodu için 31 gözlem sayısına sahip model için Peseran (2001) kriteri bağlamında alt ve üst sınırlar belirlenmiş ve F-istatistik değerinin (12,8979) tüm eşik değerlerden yüksek olduğu görülmüştür. Yani seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunduğu sonucuna varılır. Dolayısıyla da seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşmenin bulunmadığını ifade eden H_0 hipotezi reddedilerek, seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşmenin bulunduğunu ifade eden H_1 hipotezi kabul edilir.

Tablo 2: Model-1 İçin ARDL Sınır Testi Sonuçları

F-İstatistik Değeri 12,8979	Eşik Değerler	
Anlamlılık	I(0) Alt-sınır	I(1) Üst-sınır
10%	4,19	5,06
5%	4,87	5,85
2,5%	5,79	6,59
1%	6,34	7,52

Not: Alt ve üst sınır değerler Peseran'ın (2001) belirlendiği kriterler çerçevesinde oluşturulmuştur.

Aşağıdaki tabloda serilere ilişkin uzun dönem katsayıları görülmektedir. Buna göre; 1,5915 katsayısına sahip GELT serisi, ITH serisini istatistiksel olarak %1 anlamlılık seviyesinde pozitif yönlü olarak etkilemektedir. Yani gelen turist sayısı ile temsil edilen turizmin, ithalatı artırdığı gözlemlenmektedir. Buna ek olarak 0,4967 katsayısına sahip ihracatın (IHR) da istatistiksel olarak % 5 anlamlılık seviyesinde ithalatı (ITH) pozitif yönlü olarak etkilediği anlaşılmaktadır.

Tablo 3: Model-1 İçin ARDL(5,4,3) Modeli'ne Ait Uzun Dönem Katsayıları

Bağımlı Değişken: ITH			
Değişkenler	Katsayı	t-istatistiği	Prob. Değeri
GELT	1,5915	4,1432	0,0020
IHR	0,4967	2,3616	0,0398
C	29374472,0531	4,6982	0,0008
@TREND	344	-13,5896	0,0000

Aşağıdaki tabloda Model-1 için ARDL Sınır Testine ait Hata Düzeltme Modeli (ECM) gösterilmektedir. Tabloda ECM katsayısının beklendiği şekilde negatif bir değer aldığı ve istatistiksel olarak da %1 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir. Dolayısıyla kurulan modelin, ARDL Sınır Testi ile ilgili şartları sağladığı anlaşılmaktadır.

Tablo 4: Model-1 için ARDL(5,4,3) Modelinin Hata Düzeltmeli (ECM) Tahmin Sonuçları

Bağımlı Değişken: ITH			
Değişkenler	Katsayı	t-istatistik	Prob.-değeri
ΔITH_{t-1}	1,3563	3,6918	0,0042
ΔITH_{t-2}	1,3306	4,6455	0,0009
ΔITH_{t-3}	0,9290	2,6605	0,0239
ΔITH_{t-4}	1,0216	3,0969	0,0113
$\Delta GELT$	1,3594	3,2001	0,0095
$\Delta GELT_{t-1}$	-0,4471	-0,8359	0,4227
$\Delta GELT_{t-2}$	-0,8156	-1,9794	0,0759
$\Delta GELT_{t-3}$	0,7645	2,7421	0,0208
ΔIHR	-0,6889	-1,3890	0,1950
ΔIHR_{t-1}	-0,1402	-0,2271	0,8249
ΔIHR_{t-2}	0,9888	1,9878	0,0749
$\Delta TREND$	-972338,7855	-4,3479	0,0014
ECM_{t-1}	-2,0611	-4,6223	0,0009
ECM = ITH - (1,5915*GELT + 0,4967*IHR + 29374472,0999-471744,1463*@TREND)			

Bunlara ek olarak aşağıdaki tabloda Model-1'e ait tanısal testlerin sonuçları gösterilmektedir. Görüldüğü üzere tüm testlere ait değerlerin anlamlı olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla kurulan modelde herhangi bir problem olmadığını ifade edebiliriz.

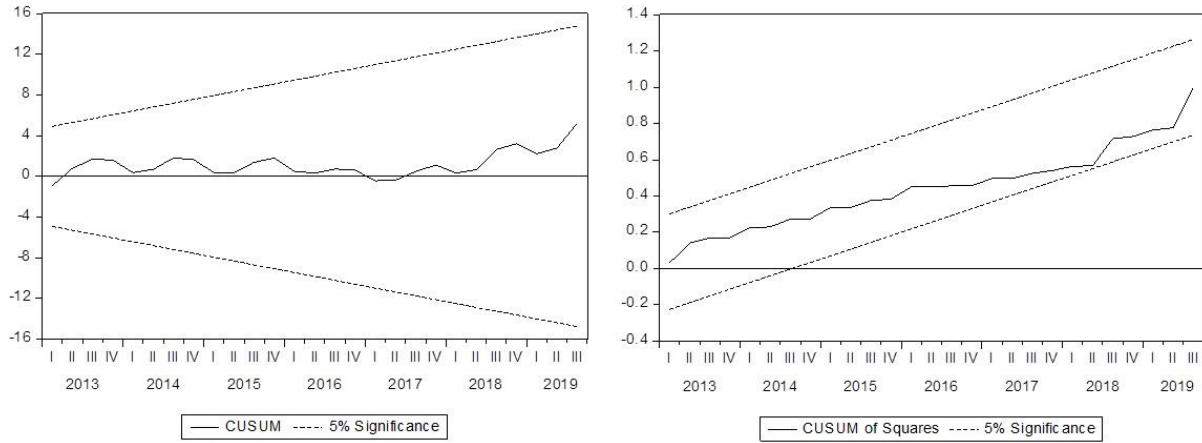
Tablo 5: Tanısal Testlere Ait Sonuçlar

Tanısal Testler	Test Değeri (Prob.)
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Testi	5,6499 (0,3753)*
Heteroskedasticity Testi: Breusch-Pagan-Godfrey	1,8199 (1,0000)*
Ramsey RESET Testi	0,8035 (0,3934)*
Jarque-Bera Testi	5,7524 (0,0563)*

Not: * Heteroskedasticity, Normallik, Jarque-Bera ve LM Testleri sonuçlarına göre %1 anlamlılık düzeyinde bu testler açısından bir sorun olmadığı anlamına gelmektedir. Yani prob. değerlerinin %1'den büyük olması beklenmektedir.

Ayrıca aşağıda Cusum ve Cusum of Squares Test Sonuçları gösterilmektedir. Bu testler açısından da bir problem bulunmadığı anlaşılmaktadır.

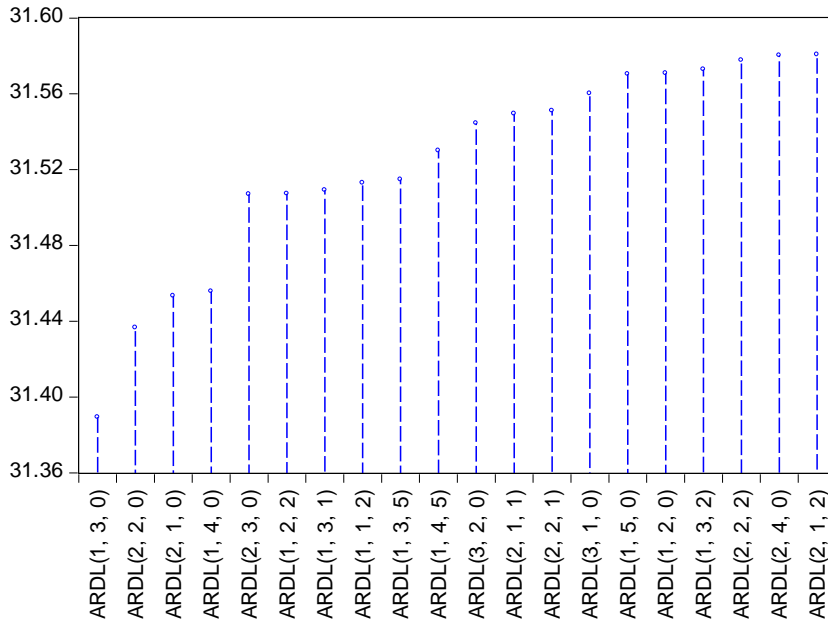
Şekil 2: Cusum ve Cusum of Squares Test Sonuçları

İhracat (IHR) serisinin bağımlı ve ithalat (ITH) ile gelen turist sayısı (GELT) serilerinin ise bağımsız olduğu Model-2 için 5. gecikmeye kadar tahmin edilen 180 model içerisinde optimum modelin Schwarz kriterine göre ARDL(1,3,0) olduğu görülmüştür. Bu açıklamaya ilişkin değerler aşağıdaki grafikte gözlemlenmektedir:

Şekil 3 : Model-2 için Schwarz kriterine göre en iyi 20 model

Schwarz Criteria (top 20 models)

Uygulamanın bundan sonraki kısmında Model-2 için sınır testi ile ilgili değerlere başvurulmuştur. Aşağıdaki tabloda Model-2 için F-istatistik değerinin (0,9290) tüm eşik değerlerden düşük olduğu görülmektedir. Yani seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünlük ilişkisinin bulunmadığını ifade eden H_0 hipotezi kabul edilerek, seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunduğunu ifade eden H_1 hipotezi ise reddedilir. Dolayısıyla da seriler arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmadığı sonucuna varılır. Bir diğer deyişle; gelen turist sayısı ile temsil edilen turizmin, ihracat üzerindeki uzun dönemli etkisine dair anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 6: Model-2 İçin ARDL Sınır Testi Sonuçları

F-İstatistik Değeri 0,9290	Eşik Değerler		
	Anlamlılık	$I(0)$ Alt-sınır	$I(1)$ Üst-sınır
	10%	4,19	5,06
	5%	4,87	5,85
	2,5%	5,79	6,59
	1%	6,34	7,52

4.Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada ARDL Sınır Testi kullanılarak 2012/1 – 2019/3 dönemi için turizmin, dış ticaret üzerindeki uzun dönemli etkisi araştırılmıştır. Çalışmada kurulan ilk modelde ithalat (ITH) bağımlı ve ihracat (IHR) ile gelen turist sayısı ile temsil edilen turizm (GELT) serisinin ise bağımsız olduğu kabul edilmiştir. ARDL Sınır Testinden elde edilen bulgulara göre uzun dönemde turizmin, ithalatı istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde pozitif yönlü olarak etkilediği saptanmıştır. Çalışmamızdaki bulgular literatürdeki Fischer ve Gil-Alana (2009), Sarmidi ve Salleh (2010), Lee (2012), Gautam ve Kg (2012), Özcan ve Yorgancılar (2016) gibi çalışmaların sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda analiz sonuca göre Türkiye'de turizm ithalat açısından önemli bir unsurdur. Özellikle uluslararası yapıdaki otellerin, dünya çapında tek tip hizmet vermesi ve bu standarda sahip olmak için kaliteli ürünlere ihtiyaç duyması gibi birçok neden turizmin ithalatı teşvik etmesinin nedeni olarak sayılabilmektedir. Bu açıdan ithalat, turizm gelirlerinin ev sahibi ülke ekonomisi için olumlu etkilerini azaltan bir sızıntı olarak kabul edilmektedir. Ancak sektörün gelişmesi ve üretimde kaliteli girdilere talebin artmasıyla birlikte yerel üreticilerin bu talebi karşılamaya yönelik üretimlerinde uyum sağlama eğilimleri ortaya çıkmaktadır. Bu kapsamda üreticiler üretim yapılarını çeşitlendirmekle birlikte kalite ve teknik standartların uluslararası turistlerin talep ettiği standartlara uyumlu hale getirilmesinin teşvik edilmesi sektörün ekonomi üzerinde beklenen olumlu etkisi açısından önem arz etmektedir. Buna ek olarak modeldeki diğer bağımsız değişken olan ihracatın da aynı şekilde istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde ithalatı pozitif yönlü olarak etkilediği tespit edilmiştir.

İkinci modelde ise ihracat (IHR) bağımlı ve turizm (GELT) ile ithalat (ITH) ise bağımsız değişkenler olarak alınmıştır. Elde edilen bulgulara göre gelen turist sayısı ile temsil edilen turizmin, ihracat üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki oluşturduğuna dair ampirik bir bulguya ulaşılamamıştır. Elde edilen bu sonuç literatürde yer alan Özcan (2016), Gövdeli (2018) gibi çalışmaların bulgularıyla uyumlu olmasına rağmen temelde veriler için sonuç kendine özgüdür. Çalışmada turizmin ihracat üzerinde etkisine dair ampirik bir bulguya ulaşılmamasına rağmen literatürde turizmin öğrenmeyi kolaylaştırarak yurtdışında ürün tanıtımı sağlayarak ihracata pozitif katkı sağladığı varsayılmaktadır. Bu bağlamda ev sahibi ülkeye gelen turistlerle birlikte uluslararası talep hakkında ücretsiz bilgi sahibi olmayı sağlamaktadır. Aynı zamanda ticaret fuarları gibi ürün tanıtımıyla ilgili yapılan harcamaların azalmasına katkı sunmaktadır. Maliyetlerdeki azalmayla birlikte yeni firmaları ve ürünlerin ihracat pazarına girmesi beklenmektedir. Türkiye'ye gelen turistlerin özellikle paket tur uygulamalarına tercihlerinin azalması sonucunda turistlerin ziyaret ettikleri bölgede daha fazla ürünü tanınması ve öğrenmesi kolaylaşacaktır. Bu durum Türkiye'ye gelen turistlerin kendi ülkelerinde ürünlerin tanıtımını yapmalarını sağlayarak ihracat üzerinde beklenen olumlu etkinin görülmesine imkan verecektir. Turizmin ekonomiye önemli etkileri olduğundan sektörün dünya pazarındaki ulusal hedeflere ulaşabilmesi için sektörel politikaların geliştirilmesi teşvik edilmelidir. Bu kapsamda sektörün ticarete yeni fırsatlara ve ekonomik büyümeye etkisiyle birlikte diğer dolaylı etkilerinin daha net şekilde ortaya çıkması muhtemeldir.

Kaynakça

- Akar, G. (2019). Turizm sektörü. M.Alagöz & G.Akar (Ed.), *Sektörel ekonomik analiz Türkiye (2003-2018)* kitabı içinde (ss.167-194). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Bahar, O., & Baldemir, E. (2008). Uluslararası ticaret ile uluslararası turizm arasındaki nedensellik ilişkisi: Türkiye örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(4), 55-66.
- Cattaneo, Ol. (2009). Tourism as a strategy to diversify exports: Lessons from mauritius. In Richard N., William S., & Peter W. (Eds.), *Breaking in to new markets: emerging lessons for export diversification*, (pp:183–95). Washington, DC: World Bank.
- Egeli, H. A. (1997). Türk turizminin dış ticaret ve sektörler arası bağlantıları açısından değerlendirilmesi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(01), 235-246.
- El-Sahli, Z. (2018). The role of inbound tourist flows in promoting exports. *The World Economy*, 41(5), 1457-1475.
- Fischer, C., & Gil-Alana, L.A. (2009). The nature of the relationship between international tourism and international trade: The case of German import of Spanish wine. *Applied Economics*, 41, 1345-59.
- Fry, D., Saayman, A., & Saayman, M. (2010). The Relationship between tourism and trade in South Africa. *South African Journal of Economics*, 78, 287-306.
- Gautam, V., & KG, S. (2012). An empirical investigation about relationship between international trade and tourist arrival: Evidence from India. *Business Excellence and Management*, 2(3), 53-62.
- Gövdeli, T. (2018). Türkiye’de turizm, ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Maki eşbütünleşme ve Bootstrap nedensellik analizi. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (16), 571-586.
- Hernández-Martín, R. (2007). Tourism events: Impact on imports. *International Journal of Event Management Research*, 3(1), 15-28.
- Ilie, G. (2015). Foreign direct investment in tourism sector. *Knowledge Horizons-Economics*, 7(3), 9-13.
- Kadir, N., & Jusoff, K. (2010). The cointegration and causality tests for tourism and trade in Malaysia. *International Journal of Economics and Finance*, 2(1), 138-143.
- Katircioğlu, S. (2009). Tourism, trade and growth: The case of Cyprus. *Applied Economics*, 41, 2741–2750.
- Khan, H., Toh Rex, S., & Chua L. (2005). Tourism and trade: Cointegration and Granger causality test. *Journal of Travel Research*, 44(2), 171–176.
- Kulendran, N., & Wilson, K. (2000). Is there a relationship between international trade and international travel? *Applied Economics*, 32(8), 1001-1009.
- Lee, C. G. (2012). Tourism, trade and income: Evidence from Singapore. *Anatolia: An International Journal of Tourism and Hospitality Research*, 23(3), 348-358.
- Luzzi, F. G., & Fluckiger, Y. (2003). Tourism and international trade: Introduction. *Pacific Economic Review*, 8(3), 239-243.

- Massidda, C., & Mattana, P. (2013). A SVECM analysis of the relationship between international tourism arrivals, GDP and trade in Italy. *Journal of Travel Research*, 52(1), 93 –105.
- Ongan, S., & Göçer, İ. (2020). The causal relationships between international trade and international tourism in NAFTA countries: Applications of time and frequency domain approaches. *The International Trade Journal*, 34(3), 319-338.
- Özcan, C. C. (2016). International trade and tourism for mediterranean countries: A Panel causality analysis. *Theoretical and Applied Economics*, 23(1), 203–212
- Özcan, C. C., & Yorgancılar, F. N. (2016). Uluslararası ticaret ve turizm arasında bir ilişki var mı? *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1, 37-48.
- Pesaran, M. H., Shin Y., & Smith J. R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C. B., & Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75, 335-346.
- Reis, J. G., & Varela, G. (2013). Can tourism encourage better export performance and diversification in Nepal? *Economic Premise Note Series-World Bank*, 127.
- Santana-Gallego, M., Ledesma-Rodriguez, F., & Perez- Rodriguez, J. V. (2011). Tourism and trade in OECD Countries. A dynamic heterogeneous panel data analysis. *Empirical Economics*, 41, 533-554.
- Sarmidi, T., & Salleh, N. H. (2010). Dynamic inter-relationship between trade, economic growth and tourism in Malaysia. *MPRA Paper No.21056*.
- Shan, J., & Wilson, K. (2001). Causality between trade and tourism: Empirical evidence from China. *Applied Economics Letters*, 8, 279-283.
- Sun, G., Hun, Y., & Yu, L. (2008). A study on relationship between foreign openness degree and inbound tourism development in China. *International Journal of Business and Management*, 3(1), 62-69.
- Surugiu, C., & Surugiu, M. R. (2011). Causality between tourism exports and trade openness: Empirical analysis for Romanian tourism. *Young Economists Journal/Revista Tineril or Economisti*, 9(17), 100-110.
- Tandoğan, D., & Genç, M. C. (2016). Türkiye’de turizm ve ticari açıklık arasındaki ilişki: Toda ve Yamamoto nedensellik yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(1), 59-70.
- Terzi, H., & Tütüncü, A. (2017). Turizm gelirleri ve dışa açıklık arasındaki ilişki: Türkiye örneği. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 79-107.
- Wong, K. N., & Tang, T. C. (2008). Tourism and openness to merchandise and services trade in Singapore: An empirical investigation. *Monash University, Department of Economics*, Discussion paper, 26/08.
- Yapar Saçık, S., Akar, G., & Gülmez, Z. (2019). Turizm gelirlerinin cari işlemler dengesi üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 42, 303-316.
- Yazdi, S. K., Salehi, K. H., & Soheilzad, M. (2017). The relationship between tourism, foreign direct investment and economic growth: Evidence from Iran. *Current Issues in Tourism*, 20(1), 15-26.